

- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest. 33–143.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 40, 53–54, 61–62, 180–181.
- Valéry, Paul 1973. *Cahiers*. 1. Édition de La Pléiade. Paris. 1060.

Kalcsó Gyula

Volt-e a XVI. század nyomtatott írásbeliségének stílusnormája?

1. A címben szereplő fogalom egyike a stilisztikai szakirodalom ritkán használt szakkifejezéseinek, amely elő-előfordul ugyan, de „mindig csak említésszerűen, sosem kifejtve” (Eöry 1992: 37.). Az idézet a témáról szóló egyetlen magyar nyelvű tanulmányból, Eöry Vilma *Nyelvi norma – stílusnorma* c. írásából való, amely megkísérli meghatározni a két kategória viszonyát. Legfontosabb következtetése, hogy a stílusnorma szorosan a nyelvhasználathoz, az aktuális kommunikációs helyzethez kötődő jelenség: „Míg a nyelvhasználati norma olyan szabályrendszer, amely meghatározza: ki, mikor, milyen körülmények között, milyen céllal stb. mely nyelvi elemek közt válogathat, a stílusnorma inkább a célszerű nyelvi produktum létrejöttéhez szükséges nyelvi eszközök megválasztásában irányít. Az első inkább a közlési folyamatot, a második az eredményt, a létrehozott közleményt határozza meg” (Eöry uo.). Vagyis a nyelvi norma az adott nyelvváltozat teljes készletét, a stílusnorma az egyes helyzetekben ebből válogatható elemek szűkebb körét jelenti. A stílusnorma fogalmának megközelítéséhez hasznos lehet még a szociolingvisztikai szakirodalomban használatos *stílusváltozat* kategóriájának az értelmezése: az egyes nyelvváltozatokon belüli rétegződést (elsősorban a formalitás mértéke szerintit) jelenti (vö. pl. Trudgill 1997: 71). Ebben a keretben is a teljes repertoár, valamint az ebből válogatott aktuális elemek viszonya az elemzés tárgya.

Dolgozatomban az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- A korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben kitapintható-e az alakuló stílusnorma, vannak-e jelei annak, hogy a nyomtatott könyvek nyelve az írásbeliségben megengedett nyelvi megoldások közül szelektál?
- Megfigyelhető-e belső rétegzettség, azaz a különböző műfajoknak vannak-e kialakult vagy kialakulóban lévő stílusnormái?

Kiindulópontom az a felfogás, mely szerint az írásbeliség sajátos, autonóm, a szóbeliségtől eltérő nyelvváltozat, belső törvényszerűségekkel (vö. Romaine 1982: 14–5.; Benkő 1988: 235–43). Feltárható azoknak a nyelvi jelenségeknek a köre, amelyek előfordulhatnak az írásbeliségben, és viszonylag pontosan meghatározható, hogy mi nem használatos. Nehezen megválaszolható kérdés azonban, hogy milyen viszonyban van a kéziratos és a nyomtatott írásbeliség. Ugyanazon lektus különböző stílusváltozatai, vagy inkább külön-külön autonóm változatoknak tekinthetők? Mivel a kéziratos és a nyomtatott szövegek nyelvi megoldásai között a XVI. században inkább csak gyakoriságbeli különbségek vannak (vö. Deme 1959. és Molnár 1963.), indokoltnak tűnik, hogy azonos nyelvváltozat különböző stílusváltozatainak tekintsük őket. A feltett kérdések megválaszolásához tehát ki kell mutatni, hogy a nyomtatott írásbeliség mely nyelvi megoldásai említhetők mint e stílusváltozat jellemző, az előfordulási gyakoriság adataival is igazolhatóan odatartozó elemei, valamint ezek közül melyek sűrűsödhetnek egy-egy műfaj stílárissájátosságaivá.

A válaszok keresésében egy korábbi vizsgálatomat (PhD-disszertációm eredményeit) is felhasználom, amely egy reprezentatív digitális korpusz alapján próbálta feltárni a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség névszójeles és -ragos alakjainak variálódását. A korpuszban az 1527–1576 között megjelent magyar nyelvű kiadványok zöméből, 103 műből szerepelt egy több mint 1 200 000 n (238 877 szó) terjedelmű minta, amelyből 31 933 jeles és 54 916 ragos alak gyűlt össze. Az egyik fő célom az volt, hogy felmérjem a nyomtatványok nyelvében zajló egységesülést, és kiderítsem, mely inflexiós jelenségek esetében lehet beszélni már megszilárdult normáról. Bár a névszó-toldalékolás alakváltozatai közötti választás normái a nyelvi és stílusnorma kis szeletét jelentik, az adatok elemzése hozzájárulhat a nyomtatott könyvek, és ezen belül az egyes műfajok XVI. századi stílusnormájáról megrajzolható kép felvázolásához.

2. A vizsgálat során kiderült, hogy a XVI. században nincs olyan névszójeles vagy -rag, amely kizárólag a nyomtatott könyvek nyelvében fordul elő következetesen egyféle alakban. A megjelenő változatok még képlékeny, kialakulatlan normákról tanúskodnak, de nemcsak a sajtó alól kikerülő könyvek szövegére jellemzőek, hanem a kor kéziratos írásbeliségében is felbukkannak. Az arányok természetesen eltérőek. A korszakban még inkább a beszélt nyelvi-írott nyelvi kettősség kialakulása ragadható meg. A nyomtatványokban is variálódó elemek esetében fontos a különböző formák előfordulási arányainak pontos megállapítása, mert csak ezután tarthatjuk egy-egy toldalék alakját megszilárdulóban levőnek vagy még nagyobb mértékben ingadozóknak, ezután állapíthatjuk meg, hogy mely megoldások jellemzőek a nyomtatott könyvek nyelvére, és melyeket kerüli.

A korszak nyomtatványaiban felbukkanó változatok zöme különböző nyelvjárások keveredéséből adódik. Gyakran előfordult, hogy a szerzőn kívül a korrektor, a nyomdász és a szedő is megváltoztatta a megjelent szöveget. A statisztikai elemzés, valamint egy-egy szerző műveinek összehasonlítása azonban a

legtöbb esetben megmutathatja, hogy melyik közreműködő nyelvének a sajátosságai jellemzőek a vizsgált nyomtatványra.

3. Az *é*-vel szembeni *i*-zés szuffixumbeli változatával Sylvester János, Komjáthy Benedek, Székely István nyelvjárási eredetű jelenségeként lehet találkozni. Sylvester esetében a legerősebb, mindegyik művében, az összes *é*-t tartalmazó toldaléokra (*-ÉRT*, *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*¹, *-NKÉNT*, *-KÉNT*) következetesen jellemző. Komjáthy *i*-zése következetlen: az RMNy. I. 13., azaz a Szent Pál levelei-fordításban a causalis-finalis (*-ÉRT*) esetében a négy *i*-ző alak 53 *é*-ző mellett szerepel, tehát ez a toldalék nála valójában inkább középzárt. Mintájában a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* sosem zárt. Székely István csak a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*, *-NKÉNT*, *-KÉNT* esetében él *i*-ző alakokkal, a causalis-finalis nála középzárt. Az ő *i*-zése esetében a legvalószínűbb a másodlagos nyelvjárási hatás (vö. Molnár 1963).

4. Több morfémát érintő jelenség a ragvégi nazális megnyúlása. A *-LAN* szuffixumot a TNyt. a következőképpen aposztrofálja: „erősen korlátozott használatú ragszerű elem” (Korompay 1992: 361). Kétféle használatát említi: az *-ig* ragot nyomatékosító, és a bizonyos lexémákra korlátozódó – tulajdonképpen adverbiumszerű – önálló előfordulásokat (Uo: 366–7). A korpuszban ugyanilyen funkciókban mutatkozik meg, alakját tekintve csak a rövid nazálisra végződők váltakoznak a hosszúakkal. A 15 hosszú *n*-t tartalmazó alak Sylvester János műveiben található. Mivel más nem használja így a toldaléket, ezért Sylvester nyelvhasználatára jellemző idiolektális sajátosságnak tartható, az ő nyelvében megfigyelhető nazálisnyúlás részleteiről l. még alább.

A nazálisra végződő ragok és ragelőzmények (a *-BAN*, az *-(IG)LAN*, a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*, az *-N* superessivusi, ill. *-N* modalis-essivusi) nyúlásos jelenségeinek két típusát kell megkülönböztetni. Az első esetben kizárólag a nazális *IS* partikula előtti nyúlására van példa, ezt a fajtát egyedül a *-BAN* képviseli, az összes partikulával előforduló adatának mintegy a fele ilyen. A többi rag v. ragelőzmény nazálisa máskor is megnyúlhat. A korpuszban abszolút szóvégen az *ñ* és az *nn* betűjelek valószínűleg [n:] hangot jelölnek. Ebből az *nn* 11 esetben névszórag végén szerepel. Az adatok mind az *-(IG)LAN*, a superessivusi *-N* és a modalis-essivusi *-N* példái. Az RMNy. I. 8-ban és 77-ben előfordul még ez a jelölésmód főleg adverbiumokon vagy névutókon, amelyekben eredetileg szintén valamely névszóragot tartalmazták.

Az *nn* 44 adata az *IS* partikula előtt fordul elő, kivétel nélkül egybeírva, azaz voltaképpen nem abszolút szóvégi helyzetben. Ezek mind a *-BAN*, és az *-N* rag vagy adverbialis alakulatok adatai, amelyekben a partikula hatására megnyúlt a nazális. Mivel caupán egy műben (RMNy. I. 77.) szerepelnek partikula hiányá-

¹ A jelölésmód magyarázata: a toldalék a korszakban még nem agglutinálódott véglegesen, azaz a névutói és ragszerű megoldások nem minden esetben különíthetők el egymástól. A kötőjel nélküli alak tehát a névutói előzményre, a kötőjeles forma pedig az agglutinálódott toldaléokra utal.

ban is megnyúló orrhangút tartalmazó ragos alakulatok, ezért bizvást állítható, hogy kizárólag az intervokális és nyílt szótagbeli helyzet miatt következik be a fenti esetekben a ragbeli nazális módosulása. Az említett nyomtatvány nyúlásos alakjai azonban tendenciaszerű rövid-hosszú váltakozást tükrözhetnek.

Az *n̄* jelölésmód abszolút szóvégen 384 adatban fordul elő. 378-szor az RMNy. I. 49-ben, ragokon, adverbiumokon és egyéb szófajú szavakon. A jelölésnek egyetlen nem abszolút szóvégi (partikula előtti) példája is van: „}oc ezer bizony}aginc vadnac, Mint Chri}tus *ideiebeñis* az E}}eu}oc” (RMNy. I. 362. 280 r.), ez azonban a fentebb már említett intervokális nyúlásnak tudható be, nem a rag következetesen így használt alakváltozata. A többi között mindegyik nazálisra végződő rag adatai szerepelnek.

A ragvégi nazálisok tehát csak bizonyos művekben nyúlnak meg következetesen: az RMNy. I. 8., 49. és 77. teljes bizonyossággal ide sorolható. Ezekben a művekben a *-BAN* rag kivételével mindegyik nazálisra végződő, már agglutinálódott vagy épp agglutinálódóban lévő ragunk hosszú *n*-nel szerepel abszolút szóvégen is. A három mű Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás nevéhez köthető, akik több éven át együtt tevékenykedtek. Minden bizonnyal valamelyikük – ez esetben az éveken át tartó, szoros kapcsolattal magyarázható a nyelvi hatás –, vagy talán mindkettejük nyelvjárási sajátossága volt ez a jelenség, amely a nyomtatványokban megmutatkozó mértéknél elterjedtebb lehetett. Ma elsősorban a székely és moldvai csángó nyelvjárásokban fordul elő a ragvégi nazálisnyúlás (vö. Juhász 2001: 304., 310.), ám korántsem biztos, hogy ezen dialektumok hasonló alakjai azonos eredetűek Sylvester és Dévai nyúlásával.

5. A labialitás szerinti illeszkedetlenség a középzárt alakban is élő toldalékokat érinti. Ilyenek: **a T/3. birtokos személyjel az egy birtokra utaló paradigmában, az allativusi, a superessivusi és a multiplicativusi rag.** Az *ö* fonéma kései megszilárdulása miatti archaikus illeszkedetlenség is megfigyelhető ezen toldalékok palatális alakjain. Az illeszkedetlen alakok egyrészt tehát archaizmusok. Másrészt azonban sokszor kimutatható a nyelvjárási eredet is: a szuffixumbeli *ö*-zés miatt pl. a dunántúli szerzők egy részére jellemző az illabiális tövön előforduló labiális alakok nagyobb arányú használata (Tinódi Lantos Sebestyén, Méliusz Juhász Péter, Egyeduti Gergely). Enyhébb fokon Székely Istvánra is jellemző a toldalékbeli labiális elhasonulás. A legtöbb esetben azonban feltárható, hogy egy-egy szerző idiolektális sajátosságai jelentősen torzítják a statisztikát.

A **T/3. birtokos személyjel** illeszkedéséről összefoglalóan az alábbiakat lehet elmondani. Az illabiális töveken 41 műben valószínű a következetesen illeszkedő toldalékhasználat, míg a labiális töveken csupán 11-ben. A labiális alakok nagyobb arányban szerepelnek illeszkedetlenül, mint az illabiálisak. Vagyis a labiális tövek toldalékolása még elég bizonytalan, az adatok 42%-ában nincs meg az ajakműködés szerinti illeszkedés, míg az illabiálisok esetében ez az arány csak 15%. A könyvnyomtatás nyelvében bizonyos területi kötöttségek is

megmutatkoznak: például a dunántúli szerzők szuffixumbeli *ö*-zése ez esetben is jól látszik. Az illeszkedetlen illabiális formák bizonyos művekhez, szerzőkhöz köthetően jelennek meg, valószínűleg a kolozsvári nyelvhasználatra jellemző lehetett ez a jelenség, mert elsősorban e helyütt nyomtatott művekben, valamint az ugyancsak mezőségi származású Dávid Ferenc esetében mutatható ki.

Az **allativusi -HOZ** esetében megállapítható, hogy a könyvnyomtatás első fél századában a palatális töveken a háromalakú raghasználat jellemző, némileg szabályosabb formában, mint a kései ómagyarban, ám következetes illeszkedésről még ekkor sem lehet beszélni. Illusztrációként egyetlen gyakori szóalakat kiragadva: az *Isten* allativusi ragos alakjai a következő megoszlást mutatják: *Istenhez*: 21 adatban, *Istenhöz*: 15 adatban. A fő tendencia azonban mindenképpen az allativusi rag labialitásának többelseji vokálistól való függése, és ettől a kialakulóban levő szabályszerűségtől már csak néhány szerző tér el (további részletek KALCSÓ 2007b-ben).

A **superessivusi rag** a korpuszban magánhangzós tövekhez *-n*, veláris hangrendű tövekhez *-on* alakban járul, a palatális töveken 65 labialitás szempontjából nem illeszkedő alak található (több mint 17 szerző² 30 művében) a 414 illeszkedővel szemben. Az illeszkedetlen alakok zöme Heltai Gáspár nyelvének sajátossága.

A **multiplicativusi rag** a labialitás szerinti illeszkedés szempontjából átlagolva látszólag a szilárd háromalakúság állapotát mutatja: a 159 veláris alakkal szemben 189 *-szér* (~ *-szer?*) és 91 *-ször* alak áll. Az újabb keletű labiális alakváltozat nagyobb arányban szerepel illeszkedve, mint az illabiális. Az illeszkedetlen illabiálisokat tartalmazó 28 műből 16 kolozsvári nyomtatvány (a többi, Kolozsvárott megjelent könyvből mindössze négyben szerepel hat illeszkedő illabiális adat). Összesen húsz illeszkedő példa áll szemben 58 illeszkedetlennel. Vagyis a Heltai-nyomda sajátossága a labiális tövön is archaikusabb illabiális multiplicativusi rag használata. A maradék ötven adatról 26 Bornemisza prédikációgyűjteményében fordul elő. A multiplicativusi rag labialitás szerinti illeszkedése tehát megszilárdulóban van a magyar nyelvű könyvnyomtatás nyelvében. Az illeszkedetlen alakok zöme, mintegy háromnegyede két szerzőhöz, Heltai Gáspárhoz és Bornemisza Péterhez köthető.

6. Több toldalékot is érintő váltakozás a szuffixumbeli vokális zártságának a foka. Ide vonható az **ősi jelek véghangzójának nyelvállása** is. Ezek esetében északkeletre, valamint esetleg a székelyföldre lokalizálható nyelvjárási jelenségnek látszik a középzárt megoldások előnyben részesítése. Főként Sylvester János, Komjáthy Benedek és Székely István műveiben fordul elő. A TNyt. névszótövekről szóló fejezetei a relatív töveket – pl. a jelek utáni véghangzóhasználatot – csak érintőlegesen tárgyalják, a változások pontos menetéről nem tesznek em-

² A furcsa megfogalmazás nem véletlen: egyes többszerzős nyomtatványok esetében nem lehet megállapítani a szerzők pontos számát.

lítést (Sárosi 1991: 160–87.; Sárosi 1992: 239–67). A jelek utáni véghangzó – az abszolút tövek véghangzójához hasonlóan – minden bizonnyal csak akkor értékelődhetett át az utána álló toldalék részévé, azaz előhangzóvá, amikor már jó-részt egységes nyelvallásúvá vált (vö. 2.1.). Ezért indokoltnak tartottam, hogy a korai középmagyarban még kétféle nyelvallásfokon is használt **többsjel utáni véghangzó**val mint a jel részeként számba vehető elemmel foglalkozzam. Mivel a jellel bővült relatív teljes tő csak primer rag előtt fordulhat elő, és ezek közül csak a tárgyrag járulhat többsjeles alakhoz, ezért kizárólag az általános többsjeles accusativusi alakokat kellett megvizsgálnom. A művek közül egyikben sem kizárólagos a középzárt változóérték. Tíz műben szerepel egy-kettőnél több középső nyelvallású adat, ezekben valószínűleg tendenciaszerű használatról is lehet beszélni. Bizonyos többkönyves szerzők esetében állandó jellemzőnek látszik a középzárt véghangzós alakok megléte, mindegyik korpuszbeli művükben van rá példa (Sylvester János, Székely István, Weres Balázs). Ezen szerzőkön kívül még a korpuszba egy szövegrészlettel bekerült Komjáthy Benedek bibliafordítás-részletében szerepelnek nagyobb számban ilyen adatok. A középzárt véghangzó voltaképpen az említett négy szerző sajátosságaként jelenik meg. Ők a keleti-északkeleti, valamint a székely vidék szülöttei. Ez utóbbi területen valószínűleg különösen jellemző lehetett a jelenség, hisz Székely István az egyetlen, akinek a műveiben gyakoribbak a középső nyelvallású alakok³. A többsjel utáni véghangzóhasználat a korai középmagyar nyomtatott írásbeliségben tehát egységesülően van: néhány, a század első felében publikáló keleti (székely), valamint északkeleti származású szerző műveiben még tendenciaszerűen bukkan föl a középzárt változóérték, ám a későbbiekben már csak szórványosan adatolható.

A T/1. birtokos személyjel középzártsága az északkeleti vidék mellett még a Kelet-Dunántúl esetében is valószínű, amit Ozorai Imre és Méliusz Juhász Péter műveinek adatai támasztanak alá. A toldalék az egy birtokra utaló paradigmában már az ómagyar korban is *-onk/-enk/-önk ~ -unk/-ünk* váltakozást mutatott. A TNyt. kései ómagyarról szóló kötete a zárt alakot terjedőben lévő jelenségként mutatja be, és megjegyzi, hogy tömegesebb jelentkezése, valamint tiszta zárt formában való használata csak a XVI. században lesz jellemző. Nyelvjárási megoszlást is feltételez, azonban ezt részletesebben nem fejti ki (Korompay 1992: 333–4). A könyvnyomtatás korának domináns variánsa a zárt alak, több szerző esetében már kizárólagos formának számít. A középzárt forma az északkeleti és a kelet-dunántúli vidékekhez köthetően jelenik meg, bár ez esetben a területhez kötés nem szignifikáns adatmennyiség alapján történt meg. Erdélyben minden bizonnyal a zártabb alakok voltak kedveltebbek.

Az elativusi, delativusi és ablativusi raghármasság zártságának mértéke igen színesen változó jelenség. A témáról szóló publikációmban (Kalcso 2007a) rész-

³ Az ő esetében másodlagos nyelvjárási hatásokkal is számolni kell, de az épp az északkeleti vidék dialektusait jelenti (vö. Molnár 1963).

letes elemzés található. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a korabeli Erdélyre a középzárt formák jellemzőbbek lehettek.

Ez a megállapítás a fiatal **sociativusi ragra** is igaz. A két módhatározórag, az *-(S)T* és az *-UL* összeforrásával keletkezett, és a kései ómagyarban még ritka toldalék (vö. Korompay 1992: 365) a könyvnyomtatás első fél századában már valamelyest szilárdabb rendszertagként jelenik meg: a névmási-adverbiális alakokon kívül egyre gyakrabban jelenik meg autoszemantikus töveken. (Az egyéb eredetmagyarzatokat és a rag kialakulását részletesen tárgyalja BERRÁR 1957: 67–8). A TNyt. nem említi, de igen korán, már a kései ómagyarban megjelenik a középzárt *-stól/-stól* alakváltozat is (a NagyszK.-ben, vagy a DebrK.-ben – vö. BERRÁR 1957: 70). Az *l* asszociatív nyújtó hatása ebben toldalékban is jelentkezett: így számolnom kell a zárt, illetőleg esetleg a középzárt alakok esetében is rövid és hosszú változatokkal, ám a korábbi időszakban, továbbá a korai könyvnyomtatás nyelvemlékeiben nem jelölik következetesen a magánhangzók időtartamát, ezért ez a változóérték csak nagyon korlátozottan vizsgálható, e helyütt nem is térek ki rá. A korpusz nyolc művében (RMNy. I. 78., 205., 320., 322., 340., 342., 362.) 16 zárt alak található (pl.: „micor fel támad *teffeltűl lekeftűl* az őrc kenra vettetic” RMNy. I. 78. 12 v). A példák közül három a *mindenestűl(fogva)* névmási-adverbiális alak adata, azaz autoszemantikus tövön 13 adat található. Ezen művek között semmilyen területi, műfaji vagy egyéb kötöttségre utaló összefüggés nincs.

A középzárt alakok a korpuszban többségben vannak, 15 műben (RMNy. I. 90., 92., 95., 102., 155., 156., 171., 208., 219., 299., 307., 324., 334., 348., 358.) 27 adat szerepel (pl.: „az bűnert az efeit vtan az egez ember mind *Lelkeftűl* es *teffeltűl* meg hal” RMNy. I. 358. M2 r). Ezek zöme, 19 adat azonban a *mindenestűl(fogva)* szóalak példája, autoszemantikus tövön mindössze kilenc esetben található meg. A szakirodalom általában az ablativusi rag analógiás hatásának tulajdonítja ezt az alakot, BERRÁR is a következőt írja: „...a nyelvérzék a *-stűl* ragot már korán a *-től* raghoz kapcsolta” (i. m. 68). Az ablativusi rag analógiás hatása a sociativusi rag alak fejlődésében később minden bizonnyal nagy szerepet játszott, ám a középzárt alakváltozat másképp is kialakulhatott. Véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a főnévi essivus-modalisi ragnak volt középzárt alakváltozata, amely ugyancsak részt vehetett a sociativusrag létrehozásában. Ezt bizonyíthatják a korai *-stól/-stól* alakok a kódexekben, amelyekben a *-tól/-től* (azaz középzárt forma) analógiás hatása még kevésbé valószínű. A nyomtatványok nyelvének adatai azonban már inkább az ablativusrag hatását mutatják, ugyanis a zárt sociativusi alakok korrelálnak a zárt ablativusakkal, pontosabban: ha egy nyomtatvány nyelvében zárt a sociativusrag, akkor biztosan található benne zárt ablativusrag is, sőt: túlnyomórészt zártak találhatók. Fordítva viszont már nem igaz az állítás, azaz ha egy műben középzárt sociativusragok vannak, nem biztos, hogy az ablativusragjai is középzártak lesznek. Ám csupán három olyan szöveg van a korpuszban, amelyben látszólag

nincs meg a korreláció: az RMNy. I. 171-ben, 334-ben és 348-ban találhatók zárt ablativusragok is, viszont ezek a művek a szórványos zárt ellenpéldák mellett túlnyomórészt mégis középzárt *-tól/-től* alakokat tartalmaznak (vö. Kalcsó 2007a). Határozottan állítható tehát, hogy a sociativusi rag és az ablativusi rag alakja között összefüggés van a nyomtatványok nyelvében. A főnévi essivus-modalisi raggal azonban nem látszik ez a korreláció: több olyan nyomtatvány van, amelyben a kizárólagos *-ul/-ül* alakok mellett csak *-stól/-stől* van (RMNy. I. 90., 102., 208., 334. stb.), továbbá egy műben (RMNy. I. 342.) az *-ol/-öl* alakok mellett is előfordul *-stul/-stül*. (Ez utóbbi az egyetlen – nem szignifikáns adatmennyiséggel alátámasztott – példa arra, hogy a *-STUL* akár az ablativusi és az essivus-modalisi ragtól függetlenül, azok középzártsága esetén is lehet zárt.)

7. A nyelvjárási jelenségek között utolsóként említhető az **instrumentalis-comitativusi -val/-vel hasonulatlansága**, amely főleg az északkeleti, valamint a dél-délkelet-dunántúli vidékekre lehetett nagyobb mértékben jellemző, hisz az innen származó szerzők műveiben fordul elő. (A részletes elemzés megtalálható: Kalcsó 2008.)

8. Az adatok elemzése során feltárható volt, hogy több esetben a nyelvjárási hatásokon kívül (vagy azok mellett) más tényezők is befolyásolták a variánsok használatát. Egyes változók esetében kimutatható, hogy az értékek eloszlását jelentős mértékben befolyásolja maga a nyomtatott írásbeliség, valamint annak egyes műfajai. Ezek esetében sokszor a beszélt nyelvi–írott nyelvi megoszlás, vagy annak csírája feltételezhető. Ennek egyik legpregnansabb esete az **illativusi -ban/-ben** (ma azt mondanánk: hiperkorrekt) **ragok** használata. A kérdés részletes vizsgálatot igényel, e helyütt nem térek ki rá. Azt viszont szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a debreceni nyomda működésének egyik időszakában, Komlós András idején nyomtatott verses epikai művekben kiugróan magas számban fordulnak elő. Ez a műfaji kötöttség a **-val/-vel rag** változóértékeinek a megjelenését is befolyásolni látszik: a verses epikában ugyanis szignifikánsan nagyobb számban fordulnak elő **hasonulatlan alakok**. Az **elativusi, delativusi és ablativusi ragok zárt alakjai** is jóval nagyobb számban szerepelnek ebben a nyomtatványtípusban, ezek azonban egy másik műfajban, a prédikációgyűjteményekben is gyakoribbak. **A melléknévi modalis-essivusi rag középzárt alakjai** ugyancsak főként a verses epikai művekben jelennek meg.

A verses epikai művek sajátos jellege átmeneti voltukból adódik: az ekkor még jobbára énekelt, azaz a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegek minden bizonnyal több olyan jelenséget tartalmaztak, amelyek a nyomtatott írásbeliség egyéb műfajaiban már kerülendőnek számítottak. Egyes toldalékok bizonyos alakjainak a prédikációkban megfigyelhető nagyobb gyakorisága is ezzel függhet össze: a szószekről elhangzó beszédek kevésbé lehettek „könyvízüek”, élőknek, természetesnek kellett hatniuk.

9. Egyes változók bizonyos értékei egyedülálló módon jellemzőek egy-egy szerzőre. A korpuszban több mintával is reprezentált írók nyelve a legtöbb esetben jól feltárható. Közülük azonban leginkább **Heltai Gáspár**ra jellemző, hogy egyedi megoldásokat használ. Ezek minden bizonnyal a felnőttkori kétnyelvűségének a termékei, hisz szász származásúként egész későn tanult meg magyarul. Összességében idiolektusa nem köthető nyelvjáráshoz, ám bizonyos esetekben kimutathatók a korabeli Erdély, vagy a szűkebb pátria: a Mezőség, Kolozsvár nyelvi hatásai. Mivel sok műve jelent meg, és a korszak legtudatosabb, legkövetkezetesebb nyomdászának számít, ezért mintái (beleértve a Kolozsvárot, az ő gondozásában megjelent művek zömét is) több esetben jelentősen torzítják a változóértékek megoszlásáról kialakítható képet. Nyelvének egyik legfőbb sajátossága a **T/3. birtokos személyjel**, a **superessivus ragja**, valamint a **multiplicativusi rag** esetében is egyértelműen kimutatható: inkább az **illabiális alakokat** kedvelte. Különös kivételt jelent azonban az **allativusi rag illeszkedetlen labiális alakjainak** a nagy száma műveiben, ebben talán székely nyelvjárási hatás is közrejátszhatott. A **terminativusi rag** esetében egyedüli szerzőként gyakran az **-ik** alakot használta.

10. Az adatok elemzése egyértelműen megmutatja, hogy a XVI. századi nyomtatványok nyelve még nem autonóm nyelvváltozat. Az egyes változók értékeinek a kiválasztása már megkezdődött, továbbá bizonyos területeken már a kodifikáció is megindult (ortográfia, a grammatika bizonyos elemei, l. Szathmári 1968), azonban a megszilárdulásnak csak a kezdeti fázisáról lehet beszélni. A megszilárdulás eredményeképpen létrejött autonóm lektus már nem tűrné meg a bizonyos jelenségek esetén feltárt következtetlen sokszínűséget. Az autonómia feltételei megvannak: a nyomtatott írásbeliség olyan kommunikációs színtér, amely egy új közösséget is kovácsol, a könyvnyomtatással foglalkozó literátorok körét, akik felfigyelnek egymás nyelvhasználati különbségeire, és talán bizonyos esetekben már igyekeznek is azokat kiküszöbölni. Ám ez a folyamat még a kezdeti szakaszában tart.

A korai könyvnyomtatás nyelve inkább emlékeztet a koinésodás során létrejövő eleinte kevert, köztes nyelvváltozatot eredményező dialektusokra, az alábbi jelenségek gyakoriságán keresztül mégis kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek később a sztenderd nyomtatott írásbeliséget határozottan megkülönböztetik a többi nyelvváltozattól:

- az ősi jelek után inkább nyílt a véghangzó,
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt,
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést,
- megjelenik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének az igénye, igaz, inkább még csak a ragvégi nazális elmaradásának túlkompensálásában mutatkozik meg,
- a **-val/-vel** rag gyakrabban hasonul, geminálódik,

- a superessivusi rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést,
- az elativusi, delativusi és ablativusi esetek ragjainak domináns alakjai a középzártak,
- az allativusi rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a temporalist kifejező elem már inkább a *-kor* rag,
- a multiplicativusi rag is gyakrabban illeszkedik,
- kizorolnak a kisebb területekre jellemző nyelvjárási jelenségek (az *í*-zés, a ragvégi nazális megnyúlása).

Az átlagot tekintve tehát majd minden tekintetben a mai sztenderd írásbeliség normái láthatók, ám a következetes egység igénye még a távoli jövő alig felsejlő jelensége. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nyomtatott könyvek nyelvének ebben a korszakban még nincs saját stílusnormája: ezek a konvergens folyamatok egyelőre csak a beszélt nyelvtől (és elsősorban annak is a területi kötöttségeket mutató megoldásaitól) választják el az írottat.

A különböző műfajok nyelvét vizsgálva azonban már ekkor megragadható egy kezdetleges stílusrétégződés: egyes nyomtatványtípusok gyakorisági értékeinek jelentős különbségeiben megmutatkoznak az adott műfajra jellemző nyelvi megoldások. Ez esetben is a beszélt nyelvi–írott nyelvi kettősségről, a beszélt nyelvviség (esetenként nyelvjárásiasság) kisebb-nagyobb mértékű megjelenítéséről vagy háttérbe szorításáról lehet számot adni.

Irodalom

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957. *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből*. Nyelvtudományi értekezések 13. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eöry Vilma 1992. Nyelvi norma – stílusnorma. In Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 31–40.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 257–325.
- Kalcsó Gyula 2007a. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. In *MNy*. CIII. 282–300.
- Kalcsó Gyula 2007b. Az allativusi rag nyelvi változóinak vizsgálata a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus XI. Fasciculus I*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2007. 5–18.

- Kalcsó Gyula 2008. A hasonlatlan instrumentalis-comitativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában. In Zimányi Árpád (szerk.): *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei, Sectio Linguistica Hungarica – Tanulmányok a magyar nyelvről*. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romaine, Suzanne 1982. *Socio-historical Linguistics. Its Status and Methodology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sárosi Zsófia 1991. A névszótövek. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I/1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 160–87.
- 1992. A névszótövek. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 239–67.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.

Kiss Jenő

Készülőben az új magyar nyelvjárási atlasz Gondolatok, észrevételek*

1. 2008. szeptember 25-én volt az Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA; magyarul: Magyarországi Német Nyelvatlasz: MNNY) első kötetének az ünnepélyes bemutatója az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A népes hallgatóság nagy érdeklődéssel hallgatta a beszámolókat és méltatásokat, s mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott, amit az atlaszkészítők jól tudnak: az atlaszkészítés nagyszabású tudományos vállalkozás, amely igen sok és többféle fáradságos munkával jár. Ha tehát az eredmény megszületik, akkor nem túlzás azt állítani a bemutatás napjáról, hogy az bizony „nagy nap” – már

* Az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport „Új magyar nyelvjárási atlasz” kutatási programjának a keretében készült tanulmány